

2. Meşrutiyet, Bosna-Hersek İlhak Krizi ve Osmanlı Matbuatı

The Second Constitution, the Bosnian Annexation Crisis and the Ottoman Press

Mehmet Yılmazata, Dr., E-posta: mehmetyilmazata@gmail.com

Anahtar Kelimeler:

Osmanlı-Türk Basın Tarihi, Gazetecilik Tarihi, 31 Mart Vakası, Sabah, Servet-i Fünun, Volkan, Bosna-Hersek İlhak Krizi

Öz

1908/1909 yılları Türk-Osmanlı basının gelişimi açısından belirleyici bir dönem olmuştur. Meşrutiyetin tekrar yürürlüğe konulmasıyla daha serbest bir dönem ortaya çıkmış ise de, Balkanlar'da cereyan eden Bosna-Hersek ilhak krizi ile Bulgaristan'ın bağımsızlığı, devleti bir kriz ortamına getirmiş ve 31 Mart vakasına yol açılmıştır. Bahse konu dönem içerisinde Sabah, Servet-i Fünun ile Volkan gazeteleri incelenmeye tabii tutulmuş ve milli olarak algılanan bu konularda yorum farkıyla beraber Osmanlı Devleti'nin çıkarlarının savunulduğu görülmüştür. Kamuoyu kavramı o dönem esnasında pekiştirilmiştir ve gazeteler, kamuoyunu şekillendirme aracı olarak belirgin bir rol oynamaya başlamışlardır.

Keywords:

Turkish-Ottoman Press History, History of Journalism, 31 March Incident, Sabah, Servet-i Fünun, Volkan, Bosnian Annexation Crisis

Abstract

The years 1908/1909 can be described as fateful for the development of the Ottoman Press. While newspapers did profit from greater liberties in terms of free journalism, events as the Bosnian Annexation Crisis and the Bulgarian declaration of independence did move the state on the verge of crisis and opened the path for the uprising on March 31st 1908. Within that scope, Sabah, Servet-i Fünun and Volkan newspapers have been researched, bringing up the conclusion that those subjects were defined and defended as "national matters" in terms of the wellbeing of the Ottoman State by all of them, even if all newspapers took a different stance. The notion of "public opinion" has been developed remarkably during that period and the press started to play a distinct role in shaping public opinion.

Giriş

23 Temmuz 1908 tarihi, yani Meşruiyet'in tekrar yürürlüğe girişi, Osmanlı matbuat hayatı üzerinde yoğun tesirler ve derin bir etki bırakmıştır. Mevcut olan gazete ve mecmualara birçok yeni yayın eklenilmiştir, işlemde olan yayımlar daha serbest bir ifade ortamı bulup cereyan eden siyasi vakaları farklı bir şekilde ele almaya başlamışlardır. Bu araştırmada, 1908 yılının sonuna doğru Avrupa siyasi hayatında derin etki bırakmış iki önemli vakanın –Bosna- Hersek 'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhak edilışı ve Bulgaristan'ın mutlak ilan-i istiklali– Türk-Osmanlı basını üzerinde nasıl bir etki yarattığı tetkik edilecektir. Bu amaç doğrultusunda ilgili konular devrin beş etkin gazetesinde ele alınacaktır ve yoruma tabii tutulacaktır. Bahse konu gazetelerin orijinalleri, Beyazıt Devlet Kütüphanesi ile İstanbul Atatürk Kütüphanesi'nde incelenmiştir. Başvurulan gazete kaynakları; Sabah, Volkan ile meşhur Servet-i-Fünun Dergisi alıntılar ile örneklendirerek devrin siyasi olayları ile ilişkilendirilecektir. Konuyu dağıtmamak amacıyla, umumiyetle yabancı ajanslardan veyahut gazetelerden elde edilmiş ve çoğu zaman birbirine benzeyen salt haber yayınlarından başka, ilgili köşe yazıları ile özgün yorumları içeren haberler tercih edilmiştir.

İncelemeye tabii tutulan gazeteler hemen her gün konu hakkında malumat vermekle beraber kaynağını birçok kez yabancı gazetelerden göstermiştir, üstelik haberlerin ekseriyeti yorumsuz olarak yayımlanıp diplomatik girişimleri kronolojik olarak sıraladığından bu tür haberlere bu çalışmada yer verilmemiştir. İlhak konusunda son derece aktif olan, salt haberlerden ziyade daha çok yorum ve fikirlere yer veren Volkan Gazetesi'ne bundan dolayı ağırlık verilmiştir.

Yöntem olarak, birincil kaynaklar yani ilgili gazeteler sırayla sunulacaktır, bazı alıntılar yorumlanacak ve ilgili gazetenin konu hakkında yayın politikası ortaya konulacaktır. Bunun yanı sıra ikincil kaynaklara da yer verilmiştir.

Bosna-Hersek İlhak Krizi ve Bulgaristan'ın Bağımsızlık İlanı: Tarihi Gelişim ve Uluslararası Hukuk

1877/78 Osmanlı Rus Harbini takip eden Berlin Kongresi, (20 Temmuz -20 Haziran 1878) ve önceki San Stefano (Yeşilköy) anlaşmasının birçok maddesi, Osmanlı açısından hafifletilmekle beraber, yine de büyük toprak kayıplarla sebep olmuştur (İhsanoğlu, 1999: 103).

Bosna ve Hersek Vilayeti, Berlin Antlaşması'nın doğrultusunda hukuken Osmanlı toprakları içinde kalmakla beraber, fiilen Avusturya tarafından yönetilecekti, Osmanlı birlikleri bölgeyi boşaltacak, toprakları Avusturya askeri birlikleri tarafından işgal edilecekti (Maiwald, 1948: 54). 20 Ekim 1879 tarihli ek antlaşmaya göre Bosna –Hersek hukuki olarak Osmanlı topraklarının dâhilinde kalmakla beraber yönetimi ve idaresi Avusturya'ya bırakılmıştır (Uçarol, 2000: 359). Bosna Hersek halkı hukuki olarak Osmanlı tebaası kalmış, ancak fiilen Avusturya tarafından yönetildiği için (örneğin, Avusturya para birimi de esas kılınmıştır) hem iktisadi hem siyasi olarak Viyana'ya

bağlanmıştır. Bulgaristan ise 1878'den beri nominal olarak Osmanlı Hâkimiyeti altında olmuştur, fiilen ise Bulgaristan iç işlerinde tamamen muhtariyete sahip olan bir prenslik (emirlik) haline gelmiştir (Batakoviç, 2007a: 54). Baştan beri bağımsız bir devlet gibi hareket eden Bulgaristan, siyasi konjonktüre uymak suretiyle 8 Ekim 1908 tarihinde tek taraflı bağımsızlığını ilan etmiştir. Buna mukabil Avusturya-Macaristan 5 Ekim 1908 tarihinde Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini duyurmuştur. Her iki eylem, doğrudan Meşrutiyet'in ilanına iliştilmiş olarak değerlendirilmelidir. Zira Osmanlı Devleti'nin fiilen (*de facto*) ve nominal olarak (*de jure*) hâkimiyetinin altında bulunduğu bütün topraklarda meclis seçimlerinin yapılması öngörülmüştür.

Toprakları üzerinde zaten kendi hâkimiyetini tesis etmiş Bulgaristan Prenslığı (Emirliği) ile Avusturya-Macaristan, Berlin Antlaşmasına aykırı olarak işlemiş oldukları fiili ve keyfi hareketleriyle her ne kadar Osmanlı Devleti'nin (fiiliyatta pek de gerçekçi olmayan) otoritesini bahse konu topraklar üzerinde tekrar işleme koyma teşebbüsüne karşı çıkmakla beraber esas siyasi motivasyonu farklı olmuştur. Bulgaristan, tamamen bağımsız bir devlet olduğunu uluslararası topluma kabul ettirmek istemiştir ve bu konuda Rusya tarafından destek de görmüştür. Avusturya-Macaristan ise kendi ülkesindeki Panslavizm emellerine karşı çıkmak istemiştir ve Bosna toprakları üzerinde yükselebilecek olası Sırp toprak taleplerinin kat'iyen önüne geçme arzusunda olmuştur (Batakoviç, 2007b: 235). Bosna-Hersek, üzerindeki hâkimiyetini tekrar tartışmaya açabilecek herhangi bir eyleme mahal vermek istememiştir ve tek taraflı hareketi ile kararlılığını ispat da edebilmiştir. Siyasi yönden Avusturya –Macaristan hükümeti Bosna-Hersek'in ilhakı ile kendi hudutları içerisinde baş gösteren Panslavizm hareketini dengeleme gayreti içerisinde bulunmuştur. Nitekim Avusturya-Macaristan Rusya ile yaptığı gizli Buchlau görüşmesinde bu eylemini önceden bildirmiş ve bunun karşılığında Rusya'nın Türk Boğazları üzerindeki emellerine karşı çıkmayacağını da bildirmişti. Ancak Avusturya, bu gayri resmi antlaşmanın ruhuna aykırı olarak Rusya'yı önceden yapacağı hareketinden haberdar etmemiş ve uluslararası "Bosna-Hersek İlhak Krizine" yol açmıştır (Yılmazata, 2013: 131). İlhak, Avusturya-Macaristan Devleti'nin ilgili makamlara İmparatorun irade yazısı ile bildirilmiştir, resmi gazetede ilam edilmiş ve 6 Ekim 1908 tarihinde Osmanlı Devletine nota ile bildirilmiştir. Buna göre Avusturya-Macaristan, Berlin Antlaşmasının 25. Maddesine göre, 7 Ekim tarihinde ise Berlin Antlaşması'nın diğer imzalayıcı devletlerine nota ile iletilmiştir (Zimmer, 1971: 111). Berlin Antlaşması'na tamamen aykırı olarak görülen karar, Rusya, Almanya, Avusturya ile Sırbistan aralarında savaş tehditlerine kadar varan bir uluslararası mesele haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde ise bu eylem devletin saygınlığını zedeleyecek bir hareket olarak görülmüştür ve gazeteler vasıtasıyla efkâr-i umumide büyük tepkiler meydana gelmiştir. Bu tepkiler basındaki haberlerden de esinlenmek suretiyle, Osmanlı Devleti'nde Avusturya-Macaristan'a karşı bir iktisadi boykota da yol açmıştır (Çetinkaya, 2004: 219). Osmanlı Devleti fiilen Bosna topraklarını geri alamayacağını bildiğinden maddi tazminat taleplerinde bulunmuştur ve bu isteğini hem diplomatik hem de basın kanalıyla duyurmuştur. Viyana ile İstanbul arasındaki kriz nihayetinde, 6 Nisan 1909 tarihinde Osmanlı-Avusturya protokolü ile çözüme bağlanmıştır. Bazı siyasi meselelerden başka (örneğin Avusturya askerlerinin Yenipazar Sancağı'ndan geri çekilişi) Avusturya, Türk tarafına Bosna-Hersek'te Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu varsayılmış emlak-i metruke karşılığında 2,5 milyon Osmanlı

Altın Lirasını ödemeye mükellef olmuştur (Yılmazata, 2013: 111). Bundan başka, Alman garantisi sayesinde Rusya'nın savaş ilanı tehdidine rağmen çatışmacı bir siyasi strateji izlemiş olan Viyana, Balkanlarda istediğini elde etmiştir. Ancak, büyük güçler arasındaki bloklaşma siyaseti had safhaya ulaşmıştır, uluslararası diplomatik arenadaki çeşitli ülkelerin kamuoyundaki aşırı eğilimlerden dolayı hareket alanı daraltılmıştır. Militan Panslavizm Balkanlarda daha da aşırıya doğru gitmiştir. Bu kombinasyon, 1914 yılında Birinci Dünya savaşının patlamasına zemin hazırlamıştır (Clark, 2013: 128).

İlhak, uluslararası hukuk bakımından yorumlandığında, ilgili hareketin uluslararası hukuka göre uygun olup olmadığı açısından tetkik edilmelidir. Toprak, önceden ya kimsenin hükümlanlığı altında olmayacak (*terra nullius*) ya da müştak (*derivative*) bir şekilde (yani başkasının hükümlanlık hakkına son vermekle) elde edilecektir. Her ne kadar 1908 yılında uluslararası hukuk henüz bugünkü niteliği kazanmamış olsa dahi, uluslararası hukukun kaynakları hakkında kısa bilgi vermekte fayda görünmektedir. Pazarıcı'ya göre üç asıl kaynaktan bahsedebiliriz: Beynelmilel muahedeler, devletler arasında devamlılık gösteren teamüller (örf ve adetler), uygar milletlerce kabul edilmiş hukukun genel ilkeleri. Ayrıca, yardımcı kaynak olarak içtihat/mahkeme kararları ile uluslararası hukukta önde gelen uzmanların öğretileri yer almaktadır (Pazarıcı, 2004: 36). 1908 yılı için, uluslararası hukukun antlaşmaları kesin olarak tanındığını söyleyebiliriz. Bu suretle, Bosna-Hersek'in ilhakı Berlin Antlaşmasına göre uygunluğu hakkında tetkik edilmeliydi. Ayrıca teamüller ve 1907 yılındaki 2. Uluslararası La Haye Konferansını dikkate almak suretiyle hukukun genel ilkeleri de kaynak olarak dikkate alınmalıydı (Pazarıcı, 2004: 114). Von Arnould'a göre, bugün artık uluslararası hukuk kurallarınca men olunmuş işgal ve ilhak yöntemleri, fiili yöntem olarak geçmişte devletlerce olarak kabul görmüştür ancak bu eylemler de gelişigüzel kurallara göre olmamıştır (von Arnould, 2016: 30).

Avusturya-Macaristan'ın savunduğu teze göre, Bosna-Hersek'in 1878 yılında idaresine geçtiğinden, Viyana fiilen hükümlanlık haklarını İstanbul'dan devralmıştır. Bu bağlamda, örtülü ferağatın (*cession deguisse*) meydana geldiği iddia edilmiştir. Avusturya ayrıca, topraklar üzerinde fiilen hükümlanlık haklarını 1878 yılından itibaren üstlendiğini de kanıt olarak öne sürmüştür. Bu teze göre, Türk hâkimiyeti zamanla kendi kendiliğine sona ermişti. Yani, "fiili hükümlanlık" tezi ortaya atılmıştır ki, bu tez hükümlanlık ilkesinden daha çok devleti devlet yapan unsurları tarif etmektedir. Bu görüş, günümüzde kabul edilmiş uluslararası hukuk ile bağdaşmamaktadır ve o devir için de tartışmalı olarak değerlendirilmiştir. Buna mukabil ayrıca Avusturya, bölgeyi zamanaşımı yoluyla iktisap (*prescription acquisitive/ usucapion*) vasıtasıyla elde ettiğini de iddia etmiştir. Zimmer'e göre Avusturya baştan itibaren Osmanlı tarafının hükümlanlık haklarını kabul etmiş ve kanıt olarak müzakerelerin başından itibaren önerilen maddi tazminat unsuruna işaret etmiştir. Osmanlı hâkimiyeti fiilen sona ermiştir, ancak "çıplak mülkiyeti" veya "*nudum ius*" ilkesi çerçevesinde devam etmiştir (Zimmer, 1971: 111). Medeni Hukuk çerçevesinde "intifa hakkı" olarak değerlendirilebilecek bu kavram, mülkiyet bakımından ehemmiyet taşıdığından uluslararası hukuk kaideleri arasından da dikkate şümül görülmüştür (Saymen, 1948: 190). Her ne kadar Avusturya-Macaristan aksini iddia etmiş ise de, Bosna-Hersek'in idari durumu uluslararası bir antlaşmada belirlenmişti. Uluslararası hukuk, o devirde dahi "ahde vefa" (*pacta sunt servanda*), yani

devletlerarası muahedelerine riayet edilmesinin elzem olduğu ilkesini savunmuştur. Bu suretle, ilhak- krizinin sonunda olduğu gibi- Berlin Antlaşması'na taraf olan devletlerce çözüme kavuşturulmuş ve bu durum uluslararası hukuk açısından önem taşımıştır. Ancak, ortada Almanya-Rusya-Avusturya reelpolitik anlaşmazlığı bulunduğundan, Rusya krizde kendini-haklı ve haksız olarak- mağdur olarak gördüğünden, uluslararası güçler dengesi olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Diğer tarafta kısaca izah edilen bu kriz, Osmanlı Devleti'nde efkâr-i umuminin oluşmasında büyük rol oynamıştır ve Türk basının siyasi gelişmeleri etkileyebilecek bir faktör haline geldiği görülmüştür.

Servet-i Fünun Dergisi

Servet-i Fünun Dergisi, Ahmed İhsan (Tokgöz) tarafından ilk defa 1891 yılında "Servet" adlı gazetenin ilavesi olarak çıkartılmıştır. Haftada bir yayımlanan dergi, eğitimli genel okuyucu kitlesine yönelik bilim, edebiyat ve teknik gibi konular hakkında makaleler hazırlamıştır. Türk edebiyatının gelişimi yönünden büyük önem taşıyan Servet Dergisi, "Servet-i Fünun edebiyatı" edebi akımına adını vermiştir. Kadrosunda Türk edebiyatının güçlü kalemlerinden olan muharrirler, yayın içeriğinin her daim muntazam olmasına önem göstermişlerdir (Kavcar, 1985: 27). Resimlerle yayımlanan ve sadece yabancı gazetelerden iktibas almayıp, orijinal bir mahiyet taşıyan Servet Gazetesi, bu suretle yoğun bir okuyucu kitlesine sahip olmuş ve en beğenilen süreli yayınların arasında yer almıştır. Haftalık gazete, karakterini 2. Meşrutiyet'in ilanından sonra bir müddet boyunca terk edip, siyasi konulara daha fazla ağırlık vermiş ve günlük gazete haline gelen Servet, bir müddet sonra eski karakterine kavuşmuştur.

Bu çalışma içerisinde 23 Temmuz 1908 tarihine müteakip nüshalar gözden geçirilmiş ve "Tevcihad ile "Havadis" isimli ilavelerinde de yayımlanan boykot hakkında haberleri, Kasım ve Aralık ayları ağırlıklı olmak üzere, incelenmeye tabii tutulmuştur.

Kanun-i Esasi'nin 23 Temmuz 1908 tarihinde tekrar yürürlüğe girmesi, Servet-i Fünun Gazetesi üzerinde de derin bir tesir bırakmıştır. Önceki nüshalarında daha çok teknik ve edebi konulara ağırlık veren, açılışı yeniden yapılmış Haydarpaşa gar binasının inşaatı ve fonksiyonu hakkında teferruatlı malumat veren dergi, Meşrutiyet'in ilanını duygu dolu ifadelerle ("*Yaşasın Hürriyet, Padişahım çok yaşa*") alegorik mahiyet taşıyan resimlerle, yeni devre ümit dolu bakan sevinçli yazılarla kutlamıştır (Servet-i Fünun, 24 Temmuz 1908). Diğer yayınlarda olduğu gibi bu tür yayınlara ağırlık veren Servet, ana tema olan Meşrutiyet, meclis ve hürriyet kavramlarını Ağustos ayına kadar işlemiştir. Daha sonra yeni proje ve bireyin ahlaki davranışına da dikkat çeken dergi, toplumsal eleştirileri de kaleme almıştır. Örneğin, 10 Ağustos tarihli sabah nüshasında "*Hükümet- i Meşruta memurlarına bir ders- i ahlak*" adlı bir makale neşr olunmuştur. Müellif Osman Galip, bütün vatandaşların vazifelerini ciddiyetle ifa etmeleri gerekli olduğunu dile getirip, Meşrutiyet ilanına müteakip alışkanlık haline gelmiş heyecanlı ve romantik ifadelerden vazgeçmiştir gibi görünmektedir (Servet-i Fünun, 10 Ağustos 1908). Osman Galip mahlasını kullanan muharrir, esasında "Şeyhü'l Muharririn" lakabına layık görülmüş, Servet-i Fünun gazetesinin başyazarı Mahmut Sadık idi (Birinci, 2001, 12). Meşrutiyet, Servet –i Fünun için hasretle beklenen hürriyet ülküsünü teşkil etmiştir, zamanın ruhuna

göre, bütün dâhili ve harici çekişmeler, Meşrutiyet'in sayesinde çözümlenebilecek gibi görülmüştür. Bosna ilhak krizi ile ilgili protesto pankartları ele alınmış ve Servet Dergisi, mitinglerde kullanılan pankartları edebi ve mecazi bir dil ile anmıştır. Müellif, İstanbul'u mesire yeri gibi dolaşırken, Bosna meselesi için ateşli pankartların şeklini adeta hüzünlü bir sonbahar havasında dökülen yapraklar ile özdeşleştirmiştir. Bu mecazi dil, bir tarafta olumsuz bir imayı uyandırırken, diğer yönden derginin edebi geleneğine de vurgu yapmaktadır. Buna rağmen Avusturya –Macaristan ile Osmanlı Devleti arasındaki gerilim de yansıtılmıştır. 5 Kasım 1908 tarihli ilave nüshasında, İstanbul Karaköy' de demirlenmiş Avusturyalı "Taurus" gemisine mensup tayfalarının taşkınlığı açık sözlerle kınanmıştır (Servet-i Fünun, 5 Kasım 1908). Galata civarında bir Rum meyhanesine uğrayan ve sarhoş olmuş Avusturyalı mürettebat, Türk bayrağına saygısızlıkta bulunmuşlardır. Gazete, vakayı "dışarı çıkacakları sırada birbiriyle münazaa tutuşarak Avusturya askerleri kapıda asılı bulunan Osmanlı bayrağını aşağı alıp bir takım Ilgaz-i müstehcene istimal ederek ayakları altında çiğnemişler. Takibat-i kanuniye ircaa olunur ." sözleriyle tarif ederken, yabancıların bu saygısız davranışına karşı devletin kolluk güçlerini göreve çağırmıştır. Toplumda, Avusturya'ya karşı büyüyen hoşnutsuzluk duygusu bu gibi haberlerle derginin yayın politikasını belirlemiştir. Müteakip sayılarda ise Avusturya'ya karşı uygulanan boykot hareketi ekonomik tesirleriyle okuyuculara aktarılmıştır. Servet, bu konuyu daha çok başka gazetelerden alıntı yapmak suretiyle işlemiş ise de, derginin 19 Kasım 1908 tarihli sayısının kapak fotoğrafında, İzmir'de Avusturya karşıtı boykot hareketini destekleyen eşraf ve tüccarlar tasvir edilmiştir (Servet-i Fünun, 19 Kasım 1908). Görselde, esnafın tamamı fesli olarak poz vermiştir. Fes, o devirde Avusturya'da imal edildiğinden boykot hareketinin hedefi haline gelmiş ve yerine kalpağın kullanılması tercih edilmiştir. Esnafın fotoğrafta fes ile poz vermesi ise de aslında bir çelişkiyi teşkil etmektedir (Çetinkaya, 2004: 146).

Derginin 26 Kasım 1908 tarihli nüshası ise Balkanların Osmanlı tarihi açısından ehemmiyetine atıfta bulunarak, tarihten aldığı örneklerle olayları gayet modern bir biçimde nedensellik ilişkisi çerçevesinde yorumlamaktadır. "Rumeli'nin Bir Asırlık Haritaları" isimli makale, duygusal atıflarda bulunmakla beraber, yine modern bir şekilde uluslararası hukuk kavramına ve Avusturya'nın hukuku nasıl çiğnendiğine dair izahatlarla örnekler sunmuştur. (Servet-i Fünun, 26 Kasım 1908). Uluslararası hukuk kavramı, Osmanlı'daki mülkiye geleneği ile beraber gelişmiştir, bundan ötürü bu konunun ele alınması matbuat açısından normal karşılanmakla beraber, dergi kamuoyunu aydınlatmak suretiyle önemli bir görev üstlenmiştir. 2. Meşrutiyet'in ilanından sonra ilk başta Maarif Nazırı, daha sonra Dahiliye Naziri (ve yıllar sonra Sadrazam görevini de üstlenilecek) olan İbrahim Hakkı Paşa, hukuk felsefesi ve uluslararası hukuk öğretilerinde Türk hukuk tarihi yönünden önemli bir yere sahiptir (Findley, 1989: 201). Gazetenin uluslararası hukuk kavramına yaptığı atıf ise bu etkiden dolayı da dikkate alınmalıdır.

3 Aralık 1908 yılında çıkmış "Boykotajın Tesiri" adlı yazı da tekrar boykot hareketini ele alıp, belki de fazla iyimser bir seyir göstermekle Avusturya karşıtı boykotu örneklerle izah etmiştir (Servet-i Fünun, 3 Aralık 1908). Sunulan örnek ise toplumsal düşüncenin yansıtmasından ötürü yine dikkate değerdir. Makalede, Avrupa'dan İstanbul'a gelen bir esnaf, boykot hareketinin memleketindeki tesiri hakkında mülakata tabi

tutulmuştur. Verilen cevap, halk arasındaki iyimserliğin göstergesi olarak yorumlanabilir. Esnafa göre, "Boykotaj daha bir hafta devam edecek olursa, Viyana'da büyük bir ihtilal zuhur eyleyecektir." Cevabın gerçekten bu şekilde olduğunu veya ciddi olarak verildiğini tespit etmek imkansızdır. Belli ki, Servet Dergisi, okuyucularına "Boykotaja devam" mesajı iletmek istemiştir ve abartılı örneklerden de geri durmamıştır. Bir süre sonra boykotajın Bulgar ürünlerine de karşı uygulanabileceği dile getirilmiştir (Servet-i Fünun, 17 Aralık 1908). Sergilenen iyimserlik tablosu ve abartılı gibi görünen özgüven mesajı ise Meşrutiyet'in getirmiş olduğu iyimserlik havası çerçevesinde de değerlendirilmelidir. Boykot fikrinin basın propagandası sayesinde halk arasında gerçekten etkin olduğunu İzmit'te cereyan eden bir olaydan da anlayabiliriz. Bir bakkal "Avusturya şekerleri" satmaya devam etmiştir ve mahalle sakinlerinin saldırısına uğramıştır. Şekerler ayaklar altında çiğnendikten sonra bakkal, "Avusturya malı satanı böyle ederiz" tezahüratları altında mahallede dolaştırılmıştır. Böylece, basının kamuoyunu harekete geçirebilecek bir güce ulaştığını da görebiliriz. Ayrıca toplumsal tesir, devrin düşük okuma-yazma oranına rağmen gayet etkin olmuştur (Servet-i Fünun: 24 Aralık 1908).

Servet-i Fünun'un Bosna krizi ve boykot hakkındaki yayın politikası şu şekilde özetletilebilir: Mesele, sürekli ana konusu olmamasına rağmen, özellikle boykot hareketi dergi tarafından canla başla desteklenmiştir. Genel itibariyle daha ılımlı bir üslup tercih eden dergi, boykotu milli dava olarak görüp, konuyu okuyucularına bu şekilde aktarmıştır. Aynı zamanda hareketin tesiri bazen abartılarak sürekli gündemde tutulmuştur. Servet-i Fünun aynı zamanda okuyucularına Bosna ve Bulgaristan meselelerinin tarihi gelişmesini izah etmeye çalışıp ilmi ve edebi kimliğini, yüksek seviyesini de ispat etmiştir.

Sabah Gazetesi

Sabah Gazetesi, ilk defa 1875/76 yılında Papadopoulos Efendi tarafından yayınlanmış ve daha sonra Mihran Efendi tarafından çıkartılmaya devam etmiştir. Gazetenin en önemli yönlerinden biri, sade bir Türkçenin kullanımı idi. Türkçenin sadeleştirilmesini yayınlarında sürekli savunan meşhur dilbilimci Şemsettin Sami Bey ise gazetenin başyazarlığını yapmıştır (Baykal, 1990: 118). Sabah Gazetesi, 5 Eylül ile 12 Ekim 1908 tarihleri arasında Bulgaristan meselesi hakkında, özellikle yabancı gazetelerden alıntılar yapmak suretiyle geniş bir şekilde haber ve yorumlar yayımlamıştır. Bosna-Hersek ilhaki aynı seviyede ilgi görmemekle beraber de yine de haber konusu olarak yer almıştır.

Bulgaristan'ın Berlin antlaşmasından ötürü hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlı bir prenslik olmakla beraber fiilen ülke fiilen bağımsız hareket ediyordu, zamanla Osmanlı Devleti'nin etkisi azalmıştır (Geier, 2001: 12).

Sabah Gazetesi, ilk başta özellikle Bulgaristan'da memur tayin meselesini kaleme alarak, Osmanlı tarafının onay hakkını savunmuştur. Bulgar tarafı ise Bulgaristan'ı İstanbul'da temsil edecek memur tayin hakkının kendisine ait olduğunu savunup, Osmanlı tarafının Berlin Antlaşması'na dayalı onay hakkını yok saymıştır. Sabah Gazetesi ise meseleyi milli konu olarak takip edip, Bulgaristan prensinin katiyen yetkili olmadığını

altını çizmiştir (Sabah, 5 Eylül 1324). Uluslararası hukuka vurgu ve atıf şu ifadelerde belirgin olmaktadır: “*filhakika (Bulgaristan) Devlet-i Aliye’ye vergi vermekle mükellef olup, bunun riyaset idaresinde bulunan unvanı da, Bulgaristan Prensi ve Rumeli-i Şarkı Validir. Memalik-i ecnebiye de bulunan Bulgaristan tebaası Osmanlı konsoloslar tarafından himaye edilir*” (Sabah, 5 Eylül 1324).

Bu suretle Sabah gazetesinde de, uluslararası hukuk, antlaşmalar ve ahde vefa ilkesi okuyucularına aktarılmıştır. Bu da, Abdülhamit devrinden sonra şahıslara bağlı siyasi uygulamalardan ziyade, hukuk kurallarının öne çıkartılmaya çalışıldığını göstermektedir. Diğer taraftan, mülkiye eğitiminin, yani kamu yönetimi, hukuk ve uluslararası hukuk eğitiminin özellikle II. Abdülhamit tarafından teşvik edildiği belirtilmelidir. Meşrutiyet dönemindeki aydınlar bu suretle siyasi olarak idari şeklini reddettikleri ancak bilimsel miras olarak bağlı kaldıkları II. Abdülhamit tarafından tesis edilen kurumsal devamlılık ilkesinin etkisinde kalmışlardır. (Zürcher, 1984: 12). Uluslararası hukuk ve hukuk kavramı hep Osmanlı Devleti’ne karşı kullanılmış, Avrupa devletlerinin lakayt tavrı ise Osmanlı basını tarafından şiddetle tenkit edilmiştir. Bu örnekle, yine gazetelerin kamuoyunu hem eğitici hem de etkileyici yönü ortaya çıkmaktadır.

Bulgaristan ile Osmanlı Devleti arasında devam eden tartışmaları aktarmaya devam eden gazete, tayin meselesinin tehlikeli boyutlara gelip, harbin dahi ihtimal dışı olmadığını yazmıştır (Sabah, 22 Eylül 1324).

Rumeli demiryolunun durumu, yani Bulgaristan’ın karşılıksız el koymaya çalıştığı önemli bir altyapı projesinin ahvali de gazete tarafından yakından takip edilmiştir. Osmanlı mali haklarını hiçe sayan Bulgar tarafının gayri hukuki davranışı ve demiryolu hatların ekonomik ve stratejik önemi gazete tarafından bildirilmiştir (Sabah, 25 Eylül 1324). Diğer taraftan, Osmanlı hükümetinin elleri de bir nevi bağlı olmuştur. Her ne kadar gazete Osmanlı hükümetinin pasif tavrını eleştirmiş ise de, Bulgarlar tarafından el konulan teknik malzemelerinin iade meselesi duygusallıkla çözebilecek bir mesele değildi (Sabah, 26 Eylül 1324). Demiryolu, 1878 yılından sonra da Osmanlı idaresi altında kalmıştır ve Viyana-İstanbul hattının işletilmesi, önemli vergi kaynaklarının arasında yer almıştır (Crampton, 1997: 127). Bulgaristan’ın hatlara el koymasından ötürü, Osmanlı basını ve kamuoyundaki gündeme gelen infiali pek de büyük olmuştur.

Daily News’tan aktarılan bir haber ise, okuyucuya moral vermek amacıyla kaleme alınmıştır. Daily News’a göre Bulgaristan, kendi geleceğini bulandıracak bir hareketin içine girmiş bulunmaktaydı (Sabah, 27 Eylül 1334). Sabah Gazetesi her şeye rağmen nispeten ılımlı bir yayın politikası sergileyip, karşı tarafın çözüm tekliflerini de okuyucularına aktarmayı ihmal etmemiştir. Sofya’nın, demiryolu memurlarına Bulgaristan memuriyetine girme teklifi, duygusallıktan çok bir bilgi olarak aktarılmıştır (Sabah, 29 Eylül 1324).

Türk dostu olarak algılanan Alman matbuatının manevi desteği de Sabah Gazetesi tarafından okuyuculara aktarılmıştır. Berlin matbuatından özetler veren Sabah, Alman gazetelerinin Bosna-Hersek’in ilhakını ve Bulgaristan’ın bağımsızlık ilanını Osmanlı Devleti için “*emsali görülmemiş bir hicran*” olarak değerlendiren Alman matbuatının Osmanlı pozisyonu için anlayış gösterdiğini de belirtmiştir (Sabah, 6 Ekim 1324). Aynı

tarihi nüshasında ise, yeni Osmanlı sefiri Osman Paşa'nın Berlin'de kalabalık bir grup tarafından karşılandığını ve kendisinin Alman gençlere Almanca ve Türkçe olarak hitap ettiğine dair haberi, Sabah Gazetesinin okuyucu kitlesine, Osmanlı Devleti'nin davasında yalnız olmadığı, dost ülkelerin de var olduğunu göstermek istediğini belli etmektedir. Yine aynı nüshada neşredilen '*İyi düşünelim*' adlı imzasız bir makale ise olayların karşısında Avrupa büyük devletlerinin pasif tutumunu eleştirmekte ve Osmanlı-Türk kamuoyunun hüsrancı ve hayal kırıklığı ifade etmektedir. Meşrutiyetten beklenen ümitlerin kısmen boşa çıkmasıyla Sabah Gazetesi'nin muharrirleri tarafından meşrutiyetin sihirli bir değneğin olmadığı görülmüş, özellikle yabancı devletlerin uluslararası hukuk ihlallerine karşı lakayt kalmaları da nefretle karşılanmıştır. Sabah Gazetesi, Bosna ve Bulgaristan meselelerini kastederek "*Millet senelerden beri beklediği sabah-i salayı İclali böyle mi olacaktı?*" gibi bir ifadeyi kullanarak kamuoyunun tepkisini yansıtmaktadır (Sabah, 6 Ekim 1324). Makalenin devamında, olumsuz gelişmelere rağmen uluslararası hukuk ve anlaşmalara dayanmak suretiyle bir çarenin bulanabileceği fikri savunulmuştur. Berlin Antlaşması'na göre büyük devletler arabulucu olarak gösterilmiştir. Çünkü Berlin Antlaşması'nın ihlali, büyük devletlerin hakkının da çiğnendiği anlamına gelmiştir. Uluslararası hukuk kavramına yönelik göndermeler, devrin gazetecileri arasında uluslararası hukuk ilkesinin adeta bir zırh gibi algılandığını da göstermektedir. Kanunlara ve kaidelere karşı gösterilen güven, meşrutiyet kavramına atfedilmiş önemi ile de karşılaştırılabilir. Gazete her şeye rağmen iyimserlik havası yaymaya çalışıp, "*İttihat ile hareket edersek şüphesiz başarabiliriz*" gibi sloganları kullanmıştır.

Sabah Gazetesi, aynen Servet-i Fünun Dergisi gibi okuyuculara meselenin tarihsel arka planını aktarmayı da ihmal etmemiştir. Bunu yaparken, Abdülhamit devri yoğun bir biçimde eleştirilmiştir: Gazete, kamuoyunun istibdat devri boyunca eğitilmediği, ne dahili, ne harici siyasetin gidişatı hakkında bilgilendirilmediği ve bu tavrın kesinlikle değiştirilmesinin elzem olduğunu belirtmiştir (Sabah, 6 Ekim 1324). Yazıda sergilenen, istibdat dönemi olarak tanımlanan Abdülhamit devrine yoğun eleştiri Meşrutiyet dönemi gazete ve mecmualarda çokça görünen bir reflekstir. 23 Temmuz 1908 öncesinde gazete ve diğer süreli yayınlar yoğun bir sansür tesirinin altında olduğundan özellikle tartışmalı konular matbuatta yer almamıştı. Bir taraftan devrin mülki ve askeri okullarında modern ve ecnebi düşünce yapısı ile de karşılanan bir nesil yetiştirilmişti, diğer tarafta onların eleştirisel bir biçimde beyanat vermesi istenilmemiştir (Topuz, 2003: 55). Bundan ötürü, daha yeni bitmiş olan Abdülhamit devri, Meşrutiyet dönemi gazetecileri tarafından bütün siyasi ve içtimai yetersizlikler için sorumlu tutulmuştur. Kendileri tarafından sergilenmiş eleştirisel tavırlara rağmen, aydınlar arasında bu yaygın görüş bugünkü nazarından da çok basitleştirilmiş ve genelleştirilmiş olarak değerlendirilebilir. Ancak şu bir gerçektir, basın ve toplum özellikle dış politik meseleler noktasında yeterince tecrübeye sahip olmadığından savunma refleksi ve siyasi stratejiler yeterince gelişmemiştir. Bundan ötürü gazetelerde yer alan bu katı ifadeler her daim zamanın ruhunu dikkate almak suretiyle değerlendirilmelidir.

Aynı şekilde dış politikaya bakış da nispeten basitleştirilmiş olarak değerlendirilebilir. 9 Ekim tarihli "*Dostlar, Düşmanlar*" adlı bir makalesinde ecnebi devletler izlemiş oldukları Bosna ve Bulgaristan siyasetine göre tasnif edilip "iyi" ve

kötü” olarak değerlendirmeye tabii tutulmuştur (Sabah, 10 Ekim 1324).

Bosna'nın ilhakından rahatsız olan Sırbistan'ın da aynen Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Avusturya-Macaristan'a karşı ekonomik boykotta bulunduğu haberi ise muhabbet ile tarif edilmiştir (Sabah 10 Ekim 1908). Sırp halkının şevk ve azmini vurgulayan Sabah Gazetesi, Türk kamuoyunu benzer bir davranışa davet etmiş ve Türk-Sırp çıkar birliğine işaret etmiştir. Sırbistan'ın Avusturya ile harbe girebileceği iddiası da bu bağlamda değerlendirilmelidir (Sabah, 11 Ekim 1324).

Özet olarak Sabah Gazetesi, beynelmil hukuk kaidelerine ve muahedelere dikkat çekerek, Osmanlı Devleti'nin ancak bu dayanakla haklı çıkabileceğini vurgulamıştır. Sabah, diğer gazetelere nazaran daha ılımlı bir dil kullanmaya özen göstermiştir ve milli davayı candan savunmakla beraber savaş seçeneğini katiyen tavsiye etmemiştir. Sabah Gazetesi, Meşrutiyet'ten umduğunu bulamayınca öfkeli ancak ılımlı bir dil ile kamuoyunun ruh halini simgelemiştir. Avrupa büyük devletlerinin tutumunu eleştiren ve onları kendi ülkülerine sadık kalmamalarından dolayı mesul tutan Sabah, yayın politikasında Osmanlı Devleti'nin uluslararası hukuktan istifade edebildiğinde menfaatlerini koruyabileceğini ima etmiştir. Anayasal hâkimiyet prensibini savunmakla beraber, Sabah Gazetesi yazılarında “Meşrutiyet romantikliğine” de son vermiştir. Diğer bir ifade ile gazete, meşrutiyet kavramını yeniden değerlendirmiş, Meşrutiyet'i her şeyin çaresi olmasa dahi yine de gelişim için vazgeçilmez bir siyasi araç olarak tarif etmiştir.

Volkan Gazetesi

Volkan Gazetesi, 11 Aralık 1908-20 Nisan 1909 tarihine kadar Kıbrıslı Derviş Vahdeti tarafından çıkartılmıştır. Derviş Vahdeti aynı zamanda gazetenin başyazarlık görevini de ifa etmiştir. Günde bir defa olmak üzere çıkan gazete kendisini künyesinde “İnsaniyete hadim dini siyasi yevmi gazetesi” olarak tanımlamıştır. Muhafazakâr bir kimliğe sahip olan gazete, 17 Şubat 1909'den itibaren künyesini “İttihat-i Muhammedi Cemiyeti'nin mürevviç-i efkârdır” olarak değiştirmiş ve adı geçen cemiyetin yayın organı olarak fonksiyon görmüştür. Gazetenin ve cemiyetin rolü özellikle 31 Mart vakasında çok tartışılmıştır; Derviş Vahdeti'nin, bahse konu ayaklanmada tetikleyici bir rol oynadığı, hatta İngiliz istihbaratı ile ilişkili olduğunu tahmin edilmektedir (Akşin, 2006: 59). Derviş Vahdeti, olayların sonucunda vatana ihanetten suçlu bulunup idam edilmiştir, gazetenin ise yayın hayatına son verilmiştir. Kesin olan şudur: Volkan Gazetesi, Meşrutiyet devri boyunca basın dünyasında belirli bir etkiye sahip olmuştur ve siyasi tartışmalarda özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı eleştirel bir tavır sergilemiştir. Gazetede Derviş Vahdeti, hem imzalı hem de imzasız olarak birçok makaleyi bizzat hazırlamıştır. Gazetenin dili bazen sade Türkçe olmakla beraber çoğunlukla daha ağır bir Osmanlı Türkçesi tercih edilmiştir. Gazete muhafazakâr bir çizgiyi takip etmekle beraber, Meşrutiyet'e bağlılığını sıkça vurgulayıp özellikle ekonomik sahada liberal fikirler benimsemiştir.

Bu araştırmanın dahilinde Volkan gazetesi öne çıkartılmıştır zira haberlerden ziyade yorum ve fikirlere ehemmiyet verilmiş ayrıca gazete basın dünyasında daha marjinal bir profil taşımıştır. Derviş Vahdeti'nin siyasi tavrı da özellikle Bosna hakkındaki

yazılarda kendini göstermektedir. Bosna ilhak meselesi hakkında dikkate şayan makaleler yayımlanmış, Volkan Gazetesi umumiyetle konuya diğer gazetelere nazaran daha duygusal ve bazen de pek ılımlı olmayan bir üslup ile yaklaşmıştır.

Volkan Gazetesi'nin ilk nüshasında “*Boykotaj*” başlığının altında boykot hareketi ateşli bir şekilde desteklenmiştir (Volkan, 11 Aralık 1908). Boykotaj hareketi, “*harp-i iktisadi*” olarak tanımlanmıştır. Yazıda müellif, okuyucuların milli duygu ve tarihi şuuruna hitap ederek “*Osmanlılar şimdiye kadar düşman karşısında süngülerden dönmez, toptan tüfekten korkmaz, arslan oğlu arslan dilaverler olduğunu her muharebede göstermiştir*” gibi ateşli ifadeler kullanmıştır. Aynı makaleye göre halk, Avusturya ve Bulgaristan’a karşı açılmış olan iktisadi harpte öyle bir dirayet göstermiştir ki, iddialara göre “*bir direktörü kahrından öldürmüş, bir diplomata boyun eğdirmiştir. İşte ittihat, metanet böyle olur.*” Makalenin anlamı gayet açık olup, boykot hareketi olağanüstü başarılı olarak tanımlanmış ve halka eylemin devamı için çağrıda bulunulmuştur. Verilmiş örneklerin (örneğin kahrından ölmüş bir direktör) ne kadar gerçeğe uyup uymadığı şüphelidir. Muhtemelen ifadeler okuyucuları galeyana getirebilmek ve heyecanlarını taze tutmak için seçilmiştir. Yazıda adı geçen “boyun eğdirilmiş diplomat” muhtemelen Bosna hakkında görüşmeleri kabul eden Avusturya İstanbul sefiri Kont de Pallaviçini’dir. Büyükelçi de Pallaviçini’nin, Sadrazam Kamil Paşa ile görüşme arzusu büyük başarı olarak yorumlanmıştır (Volkan, 16 Aralık 1908). Makalede, Avusturya hükümetince ilk başta katı bir siyasetin izlediği hatırlatılmış, ancak “*Osmanlıların açtıkları harp-i iktisadinin buna mani olduğu*” iddiası dile getirilmiştir. Avusturya tarafından kabul edilen müzakereler ise Volkan tarafından, Osmanlı Devleti’nin Bosna-Hersek üzerine hükümlanlık hakkının Avusturya tarafından resmen tanındığı şeklinde yorumlanmıştır. Yapılacak müzakerelerde, Osmanlı Devleti’nin Bosna üzerindeki hükümlanlık haklarından vazgeçmek için maddi tazminattan bahsedilmiştir: “*Tavizat –i maliyenin Osmanlı hükümetince daha selahiyetdarane ve muhakkane bir surette talebine bir zemin-i müsaid hazırlamış bulunuyor ki bu bizim için bir mukaddime- i muzafferiyet demektir.*” Volkan Gazetesi’nin yayın politikasında “*Tavizat- i maliye*” dikkate şayan bir ifadedir; zira gazete, sonraki nüshalarda –pek gerçekçi olmayan bir tavırla- Bosna eyaletini Osmanlı sınırlarının dâhilinde tutmaya arzu etmiş ve “para karşılığında toprak” formülüne şiddetle karşı çıkmıştır. Volkan Gazetesi’nin tartışılan arka planı göz önünde alındığında, gazetenin ilk başta hükümet pozisyonunu desteklemiş olduğu ve daha sonra bundan vazgeçmiş gibi görünmektedir. Diğer tarafta, Volkan Gazetesi’nin bazı çevrelerce mali destek gördüğü iddia edilmiştir ki bu ihtimal –Derviş Vahdeti’nin konumu dikkate alındığında- pek de muhtemeldir (Bayar, 1966: 380-392). Yine de gazetenin neden tavrı değiştirdiği pek anlaşılmamaktadır. Yalnızca, Derviş Vahdeti’nin yazılarda karar verip veyahut onları bizzat kaleme aldığından, cevabı onun kişiliği ve menfaatlerinde aramak akla yatkındır.

26 Aralık 1908 tarihinde Faruki Ömer tarafından kaleme alınan “*İbret*” adlı makalede müellif, Osmanlı tarihini örnek olarak göstermekle cereyan eden olayların akışını geçmişin ulvi değerleriyle karşılaştırmayı tavsiye etmiştir (Volkan, 26 Aralık 1908). Müellife göre, geçmişte elde edilen başarılar hem ilme, hem savaş sanatında sahip olunan marifetlere dayanmıştır. Bunun sayesinde geniş arazilere sahip olan Osmanlı Devleti düşmana karşı galip gelebilmiştir:

“Ecdadımız bunları bela-yi maişetten ziyade izzet-i nefis saikasıyla iktiham etti. (...) Elyevm de Bosna Hersek, Bulgaristan için bunu söylemekteyiz. Halbuki elalem biri, iki yapmaya çalışıyor. Bir taraftan elimizde kalan toprakları birbirine karışmış mezaristan gibi bir sükunet-i müthişe içinde perişan, bir taraftan ulum ve sanayice kütüphanelerimiz medfen, destgahlarımız miskinlere mesken, bir taraftan mirasyediler gibi elde avuçta olanları fırsatchılara satıp savmakta puyan, bir kere başımızı çevirip de etraf ve ecnabine bakmıyorduk.”

Makalede, Cevdet Paşa tarafından kaleme alınmış “*Tarih-i Cevdet*” eserinde olduğu gibi olayların sebep-sonuç ilişkisi şeklinde ortaya konulduğu söylenebilir. Zira yazar, içtimai ve siyasi başarısızlığı toplumsal cehalete bağlayıp, 93 Harbini ilahi bir ceza olarak tarif etmiştir. Yine Faruki Ömer’in sözleriyle: “*Ahirete yarar bir işimiz kalmadıktan başka ataletin, sefaletin en derekatinde varılmış idi. Muhtaç-i terbiye, dünya ve ahirette hüsrân. Bu sebeple Hak bize musallaten Rus muharebesi darbesini indirdi.*” Ömer Faruki, istibdat rejiminin bir terbiye- i ilahi olduğunu, Bosna ve Bulgaristan vakalarının dahi bunun doğal sonucu olduğunu belirtmiş ve hem bu rejimin hem de meydana getirdiği kötü vakaların tekrarlanmaması için herkesi birliğe çağırmıştır. Devrin diğer gazetelere paralel olarak, Abdülhamit yönetimi istibdat rejimini ve hatta “mezalim” olarak tasvir eden Faruki Ömer, gazetenin muhafazakar kimliğine rağmen II. Abdülhamit dönemini son derece olumsuz bir zaman dilimi olarak yorumlamıştır. Ancak yazıda, her daim ahlaki ve metafizik bir boyut mevcuttur ki bir ihtimalde bu şekilde eleştiriler daha kabul edilebilir bir biçimde sunulmuştur. Cereyan eden olumsuz olayların insanların nefse ve cehalete kapılmalarından dolayı had safhaya ulaştığını belirten Faruki Ömer, bireyi doğrudan doğruya hatalarından sorumlu tutup “ilahi ceza” kavramını bu şekilde savunmuştur. Özet olarak müellif, muhafazakâr bir dil kullanmasına rağmen eğitim sisteminin gelişimini ve dolaylı olarak Meşrutiyet rejimini de savunup, kaderci bakış açısından ziyade insanları kötü amellerinden ötürü de eleştirmiştir.

Makalenin şekli, Osmanlı tarihinde devletin tanzimi için kaleme alınmış layihaları andırmakla beraber, daha muhafazakâr bir bakış açısı ile yazılmış ve içerik itibarıyla devrin diğer gazetelerinde de yer alan tarih-sebep- ilişkilendirilme yazılarına benzemektedir. Böylece Volkan Gazetesi bile, alışagelmış parametrelerin dahilinde hareket etmiştir.

27 Aralık 1908 tarihinde yayınlanan ve müellifi yine Faruki Ömer olan “*Fırsattan İstifade*” adlı makale ise boykotun sayesinde milli ekonomiye ulaşma ihtimali hakkında fikirler ihtiva etmiştir. (Volkan, 27 Aralık 1908).

Yazar öncelikle vatanın tarihte birçok fırsatlardan yararlanmadığını, istibdat devri sırasında sanayi ve ekonomi sahasında “*bir teşebbüsün olunmamasına karşı, hükümet- i sabıkanın adem-i himayeti sebeb-i müstakil gösteriyordu*” gibi ifadelerle iktisadi konularda duyarlılığını dile getirmiştir. Müellif yine, hürriyetin ve meşrutiyetin çerçevesinde her türlü toplumsal ittifakın mümkün olduğu, ekonomik sahada da başarıya ulaşabileceğine dair görüşüne yer vermiştir. Yazar makalede ayrıca Meşrutiyet’e bağlılığını dikkate şayan ifadelerle dile getirmektedir. Ömer Faruki, Avusturya’nın boykotun sayesinde “boyunun ölçüsünü” aldığını belirtmiş ve boykotu iktisadi bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Makalenin devamında tekstil sanayinin ve özellikle fes üretiminin önemi vurgulanmış, ayrıca fesin bir nevi milli bir sembol olmasına karşın bir türlü halk tarafından standart

başlık olarak benimsetilemediğini ve bu suretle ne içtimai, ne de ekonomik yönden birliğin meydana gelmediğini belirtmiştir. Adeta şapka inkılabını çağırıştırır gibi, “*ne gibi bir fikre hizmet ederek önümüzde duran muhik bir nimet- i hakikiyyeyi ayaklar altına alırcasına başlarımızı çeşit çeşit serpuşlarla donatarak sokaklarımızı bukalemunlara çevirdik*” gibi ifadeler kullanılmıştır. Elbette amaç orada şapkayı getirmek değil, standardize edilmiş ve Osmanlı topraklarında üretebilecek bir başlığın iktisadi teşviki söz konusu olmuştur ki bu motivasyon yıllar sonra yapılacak şapka inkılabında da mevcut olmuştur. Fes, boykot hareketi esnasında önemli bir simge haline gelmişti çünkü Osmanlı Devleti’nde satılan feslerin ekseriyeti Avusturya’da üretilip oradan ithal edilmiştir (Çetinkaya, 2004: 146). Hereke Feshane fabrikasından yerli üretimi artmak için somut adımların beklendiği makalede dile getirilmiştir. Yazarın milli ekonomiye yapmış olduğu vurgu da devrin önemli konularının arasında yer almıştı. Her ne kadar Tanzimat döneminden itibaren yerel üretimin teşviki aydınlar tarafından sistematik bir şekilde dile getirilmiş ise de, yabancı ekonomistlerin etkisinden ötürü “milli ekonomi” fikri gittikçe önem kazanmıştır. Sarfati’ye göre, milli ekonomi kavramı Alman ekonomist List’in yazılarından da büyük ölçüde etkilenilmiş ve iktisatta “Türkleştirme süreci fikri” ağırlık kazanmıştır (Sarfati, 2017: 131-194). O yönden, Müslüman-Türk unsurunun da o ana kadar üretim sektöründe fazla yer almaması eleştirilmiştir ve makalede olduğu gibi ekonomi sahasında yeni bir anlayış dile getirilmiştir (Pamuk, 2012: 163). Yazar, mevcut krizi adeta fırsat olarak değerlendirmiş, yerli müteşebbislere yönelik “*Uykuyu bıraksın. Sıra bu sıradır. Fırsat bu fırsattır. Bir daha ele girmez, elden kaçırmaya hiç gelmez.*” şeklinde sözler sarf etmiştir. Volkan Gazetesi bu suretle hem liberal hem de milli ekonomi kavramlarına ait düşünceleri savunmuş ve Meşrutiyeti bu amaca hizmet için elzem bir öge olarak tarif etmiştir.

“*Darental’in (von Aerenthal) hilekârlığı*” adlı ve 26 Ocak 1909 tarihine ait bir makalede Avusturya Dışişleri Bakanı von Aerenthal ve Bosna’da izlediği mali politika, yoğun olarak eleştirilmiştir (Volkan, 26 Ocak 1909). Volkan’ın iddiasına göre, ikili görüşmelerde Osmanlı Devleti’ne, Bosna-Hersek’teki haklarından vazgeçilme bedeli olarak 2 ½ milyon liralık tazminatı teklif etmiştir. Volkan’ın iddiasına göre Avusturya, bu tazminatı tedavülden kalkmış ve Bosna’da bulunan eski Osmanlı kaimeleri ile ödemek istemiştir. Belirtilmelidir ki, bu iddia gerçek dışı idi ve ödemeler Osmanlı altın lirası karşılığında yapılmıştır. Ancak, bu durum makalede okuyucunun nasıl şartlandırıldığı açısından dikkate şayandır.

Osmanlı hükümetinin de eleştiriye tabii tutulduğu 28 Ocak 1909 tarihli “*İhtilaf mı Tefrika mı*” adlı makaleden belli olmaktadır (Volkan, 28 Ocak 1909). Gazete, hükümetin Bosna’ya karşı takip ettiği tutumu mecazi bir benzetme ile dile getirmiştir: Bosna için “*adeta öz babasının eteğine sarılan hür bir çocuğun komşuları da hak verdikleri halde o hür olan çocuğu esirler gibi satılıp ederek silkip atmak demektir*” ifadesi kullanmıştır. Gazete ayrıca tazminat müzakereleri eleştirip, yerel halkın Osmanlı hâkimiyetini tekrar tercih edebileceğini ima etmiştir. Volkan’a göre, “*yedi yüz bin nüfusu müteceviz İslam, dokuz yüz bin nüfusu müteceviz İslav müttefikan Osmanlılığı isteriz diye feryat ederken, Sirbiye ve Karadağ hükümetleri de bunlara hak verirken...*” Bosna’dan para karşılığında vazgeçmek yanlış olacaktır. Ancak, reelpolitik şartları göz önünde bulundurulduğunda, Bosna’nın tekrar Osmanlı hâkimiyetinin altına girmesi pek hayalperest bir görüş olarak

değerlendirilmelidir. Bölge, 1878 yılından itibaren Avusturya-Macaristan idaresi altında bulunmuştur ve iktisadi ile içtimai olarak farklı bir yön almıştır. Panslavizm akımının getirdiği siyasi tesirden ne Avusturya-Macaristan'ın bu topraklardan vazgeçmesi mümkün olmuştur ne de Sırp milliyetçileri taleplerini bir tarafa bırakmışlardır. Bosna-Hersek, 1878 yılından itibaren Osmanlı idaresinden çıkmıştır ve aksini talep eden siyasi çevreler ya romantik ya da gerçek dışı olarak muamele görmüşlerdir (Pinson, 1996: 84-128).

“*Ne Büyük Semahat*“ adlı ve üsluba göre muhtemelen Derviş Vahdeti tarafından kaleme alınmış makale, Meşrutiyet’i “*İslam inkılabı*” olarak adlandırmış, Bosna için “muhtariyet” idare sistemi talep etmiş ve “sabık istibdat” rejimini çok ağır sözlerle eleştirmiştir (Volkan, 28 Ocak 1909). Duygusal bir çağrı ile “*Bosna’yı vermeyiniz! Bizden olsun utanınız! Kanlarımızla tahmir ederek size miras bıraktığımız hak-i pak –i vatani, heva ve hevesinize ancak bir kaç gün kifayet edebilecek maden paralara değişmeyiniz. Bugün elinizde değilmiş, lakın yârin sizin olabilecek bir alakayı menfaat-ı hasise mukabilinde düşmana terk etmeyiniz!*” ifadeleri kullanan müellif, bir sonraki makalede de Osmanlı kabinesini –anlaşma yoluna girdiğinden- sertçe eleştirmeye devam etmiştir (Volkan, 15 Şubat 1909). 18 Mart 1909 tarihinde ise, Meclis-i Vükela’deki Arnavut mebusların, Bosna için ödenecek tazminat meblağının tamamının hicret edecek Bosnalı muhacirlere tahsis edilmesini uygun gördükleri belirtilmiştir (Volkan, 18 Mart 1909). Bu düşünce, Ebu-l Feyzi isimli bir müellif tarafından farklı yorumlanmış, kendisi daha gerçekçi bir öneri ile meblağın Osmanlı Bahriyesi’ne verilmesini önermiştir. Bahriye’ye kruvazör alımı ile Osmanlı Devleti kuvvetlendirilecekti ve devlet, bu şekilde Bosna’daki insanların hicrete gereksinim duymaksızın onları yerinde muhafaza edebilecekti. Gazete, artık tazminatı zaruri olarak kabul etmiş ve eski çizgisinden vazgeçmiş gibi görünmektedir.

Buna rağmen, Bosna-Hersek ile ilgili duygu dolu yazılar devam etmiştir. Bosna-ilhak krizinin çözüme kavuşturulduktan sonra 9 Nisan 1909 tarihinde Volkan, şair Kesriyeli Mehmed Sıtkı’nın (Akozan) “*Seng-i Kaza*” (Musibet) dizisinden “*Bosna’nın Tarih-i Teslimi*” adı altında hüznü bir kaside yayınlamıştır (Volkan, 9 Nisan 1909):

”Boğdun, ey müthiş siyaset milleti göz yaşına!

Elveda, ey Bosna-Hersek hakkine, her taşına!

“Sıdkı” Bu tarihi millet guşa menguş eylesin:

En nihayet vah... Su, konu Bosna’nın da başına”

Volkan Gazetesi’nin lağvından evvel, Bosna konusunu içeren en son makale Derviş Vahdeti’nden kaleminden çıkmıştır (17 Nisan 1909). Makalede meşrutiyet övülmüş ancak esasında İttihatçılar ve evvelden Avrupa’dan gelmiş Jön Türkler, ağır bir biçimde eleştirilmiştir. Derviş Vahdeti’ye göre, iktidara gelmiş kişiler “*istibdadı saray erkanından alarak Şeref Sokağı’na naklettiler*”¹. Derviş Vahdeti, hükümeti halkı soymakla, ahlaksız davranmakla itham etmiş ve İTC’yi nihayetinde Cumhuriyet rejimi tesis etme planı ile de suçlamıştır. Hükümet ayrıca, siyasi düşmanlarını öldürme ve ulema düşmanı olma suçları ile karşı karşıya kalmıştır. Anlaşılan, Volkan Gazetesi, Bosna-Hersek ilhak meselesini daha çok rakip olarak gördüğü İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni eleştirmek için kullanmıştır.

¹ İttihat ve Terakki Cemiyetinin Genel Merkezi Şeref Sokağında bulunmaktaydı.

Volkan Gazetesi'nin 31 Mart Vakasındaki rolü aşağıda tekrar kısaca ele alınacaktır ancak Bosna konusunun da toplumsal infial yaratmak için kullanıldığı yazılardan belli olmuş bulunmaktadır. Derviş Vahdeti, mebusların bir kısmını Bosna'nın kaybindan sorumlu tutup çok eleştirel ifadeleri kullanmıştır:

Avusturya protokolü Bosna-Hersek meselesi mevki-i bahs ve müzakereye vaz' edildikte oradaki ehl-i İslamın hukuk-i mukaddesselleri bir suret-i fevkalade nazar-ı dikkate alınmak lazım gelirken meclisin ekalliyetini teşkil eden erbab-ı vicdan ve iffetin arzusu da bu yolda iken bir suret-i tehditkarane teşekkül etmiş olan ekseriyet, ekalliyetin metalibat-ı meşru asını ayaklar altına aldılar. Halbuki o ekalliyet Bosna'Hersek'teki ekseriyet-i azime-i İslamiyenin müdafileri idi.”... “...hükümet-i Osmaniyemizin cisminden nameşru bir surette kat edilen Bosna-Hersek' deki bir uzuv-i mühime karşı İttihat ve Terakki namı altında hareket eden bu gayretsizler oradaki İslam kardeşlerine karşı velev cüzi olsun bir siyanet-i resmiiyede bulunmak derecesinde bir eser-i uhuvvet-perveri göstermediler.

Görüldüğü gibi, İttihat ve Terakki Cemiyeti doğrudan doğruya Bosna-Hersek'in ilhakından sorumlu tutulmuştur. Halbuki ilhak Avusturya-Macaristan tarafından tek yönlü şekillendirilmiş bir siyasi hamle olduğundan bu devlet uluslararası bir krize yol açmıştır. Rusya dahi, bu harekâta karşı somut bir adım atmaktan aciz iken, Osmanlı hükümetinin daha farklı bir tavır sergilemesi, hatta bahse konu topraklar üzerinde hâkimiyetini tekrar tesis etmesi tamamen hayalperest ve yerinde olmayan bir talep olmuştur.

Volkan Gazetesi'nin Bosna-Hersek ilhak krizine yaklaşımı başka gazetelere nazaran daha duygusal ve polemik olarak nitelendirilebilir. Boykot hareketi ateşli bir biçimde desteklenmiştir ve milli ekonomi teşebbüsünde önemli bir vaka olarak değerlendirmiştir. Kullanılan dil öbür gazetelere nazaran daha sert, saldırgan ve tehditkârdır ve reelpolitik yaklaşımı nispeten düşüktür. Uluslararası hukuk ve antlaşmalara vurgu mevcut olmakla beraber, incelenmiş diğer gazetelere nazaran konuya da az değinilmiştir. Volkan Gazetesi'nin sergilenmiş olduğu fikriyat ve dil muhafazakâr olmakla beraber gazete, Meşrutiyeti adeta göklere çıkartmış ve istibdat rejimi olarak gördüğü II. Abdülhamit dönemini çok ağır bir biçimde eleştirmiştir. Volkan gazetesinin ve hamiliğini üstlendiği İttihat-i Muhammedi Cemiyeti'nin 31 Mart'taki rolünü bu ifadeler ile zıt görünse dahi şu nokta- i nazarına dikkat atfetmekte fayda vardır: 31 Mart yanlıları her ne kadar sloganlarla Padişah II. Abdülhamit'e sahip çıktıklarını ilan etmiş olsalar da, hareketin pek de organize olmadığı ve tepkilerin anlık bir durumu sergilediği de unutulmamalıdır. Bundan ötürü Volkan Gazetesi'nin yabancı çevrelerle de ilişkin olduğu iddiaları da göz önünde bulundurursak, muhafazakâr olarak görülen bir gazetenin sergilediği ideolojisi ile başka emellere de hizmet etmiş olabileceği, II. Abdülhamit'e esasında hiç de yakın olmadığı ihtimali de tartışmalıdır. Tanör'e göre Volkan Gazetesi demagojik yazıları ile 31 Mart Vakasına bilinçli olarak zemin hazırlamış ve hem dini duyguları ile halkı galeyana getirme çalışıp hem de orduyu bölmeyi çalışmıştır (Tanör, 1998: 188). Alaylı- mektepli subayların arasını açma girişimi de bu yönden incelenmelidir. Psikolojik harp tekniğinin temelinde yatan, karşıt tarafa nifak sokma girişimi özellikle ordu içerisinde huzursuzluk yaratılma girişimlerinde belli olmaktadır. Örneğin rütbeli-rütbesiz, cephe-cephe gerisi hizmet birimleri birbirinden ayrılmak ve soğutmak, yani ast-üst güvenini sarsmak, psikolojik harp uzmanlarınca sıkça başvurulan bir yöntemdir. Volkan Gazetesi'nin de alaylı- mektepli subay meselesine değinmesi, popülist dile ve duygulara başvurma

yöntemi de gazetenin olası finansman kaynakları da meçhul olduğuna göre oldukça manidardır. Her ne kadar ne Volkan Gazetesi'nin ne de Derviş Vahdeti'nin 31 Mart vakasındaki rolü tamamen açıklığa kavuşturulmamış ise de, gazetenin hem Bosna, hem diğer konular ile ilgili makalelerde çelişkili bir görüntü verdiği ve toplumu kutuplaştırdığı rahatlıkla söylenebilir. Türkmen de, Volkan Gazetesi'nin özellikle er ve erbaşlara hitap edip tefrikaya mahal verip ve halkı tahrik ettiğini teyit etmektedir (Türkmen, 1999: 12).

Sonuç

Bosna-Hersek'in ilhakı ve Bulgaristan'ın ilan-i istiklali, 1908 Ekim ayından itibaren Osmanlı basınında büyük heyecan uyandırmış, efkâr-i umumiyenin oluşumu ve Türk basının siyaseti etkileyebilecek bir faktör haine gelmesine belirgin bir rol oynamıştır. Meşrutiyet'in ilanı bütün gazetelerde olağanüstü ve tarihi seyri değiştirebilecek bir tepki yaratmıştır. Basının daha geniş kitlelere ulaştığı ve hem ulusal hem de uluslararası vakaları hem serbestçe hem de daha geniş çapta değerlendirebildiği bir ortamda Bosna-Hersek ilhak krizi adeta deprem etkisi yaratmıştır. Farklı siyasi çizgilere sahip bilimum gazeteler, milli bir konu olan ilhak vakasına Meşrutiyet konusunu haber yorumlama şeklinde mutabakata varmıştır ve devletin bekası, Osmanlı-Türk toplumunun bir gurur meselesi olarak gördüğü bu konuda ortaklaşa hareket etmişlerdir. Genel itibarıyla, Bosna-Hersek'in ilhakı bütün gazetelerce ağır bir şekilde eleştirilip kınanmıştır.

Gazete muharrir ve köşe yazarları öfkelerinde birleşirken, ezelden beri hürriyet, meşveret ve meşrutiyet ile ahde vefa mefkûresini savunmuş Avrupa büyük devletlerini iki yüzlükle itham ederek, Avrupalıları kendi değerlerine ihanet etmekle kınamışlardır. Uluslararası ilişkilerde Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı bazı durumlarda tekerrür eden bu tutum gerçekten dikkate şayandır ve örneğin Avrupa Birliği veyahut Kıbrıs meselesi tartışmalarda günümüz Türk matbuatında da müşahade edilmiştir. Kriz sayesinde, gazeteler vasıtasıyla uluslararası hukuk kavramı da daha geniş kitlelere tanıtılmıştır ve o sahada farkındalık yaratmıştır. Daha yeni ilan edilen meşrutiyetin sayesinde korunacağı ümit edilen uluslararası hukuk, büyük devletlerce hiçe sayılırken, gazetelerde "meşrutiyet" kavramı da farklı olarak algılanmaya başlanmıştır. İdealist ve ütöpik tavrıların yerine reelpolitik düşünceler ve tavırlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Basında, Kanun-i Esasi artık her derde derman olacak ulvi ve adeta kutsal bir kavram olarak tasvir edilmemiştir, yine de anayasa, muasır medeniyete ulaşabilmek için vazgeçilmez bir unsur olarak tanıtılmaya devam ettirilmiştir. Anayasa'ya yönelik saygın ve aynı zamanda realist tavır, sonraki yıllarda Kurtuluş Savaşı'nda ve Cumhuriyet'in ilanından sonra Atatürk tarafından da benimsenmiştir.

Bosna ilhakına karşı tepki olarak yürütülen boykotaj kampanyasının geniş bir halk tabakası tarafından benimsenmesi, gazetelerin artık geniş bir kitleye ulaştığının göstergesi olarak yorumlanmalıdır. Dönemdeki nispeten düşük okur-yazar oranı dikkate alındığında, gazetelerdeki haberlerin sözel olarak da halkın değişik tabakalarına aktarıldığı ihtimali yüksektir. Bosna-Hersek'in ilhakı ve boykotaj hareketi, şüphesiz Meşrutiyet'in ilanından sonra Türk kamuoyunu en fazla ilgilendiren olayların arasında yer almıştır. İncelemeye tabi tutulmuş gazeteler, Avusturya ve Bulgaristan'ı kınamakla beraber, üsluplarında bazı

farklıklar sergilemişlerdir. Özellikle muhafazakâr gazeteler daha ağır ve saldırgan bir tavır sergileyip savaştan dahi söz ederken, liberal bir yayın çizgisi benimsenmiş gazeteler ise daha ılımlı ve duygusallıktan daha uzak bir tavır sergilemişlerdir.

1908 yılının son aylarında gazetelerce tarif edilen olayların sayesinde toplumda bazı değişikliklerin meydana geldiğine de şahit olmaktayız. Efkâr-i umumi siyaseti doğrudan etkilenmeye başlamıştır ve bu bağlamda kamuoyunun kendisi de siyaset sahnesinde rol alabilen ve aynı zamanda kullanabilecek bir unsur olarak gelişmeye başlamıştır. Uluslararası hukuk kavramı, basında ele alınmış krizin sayesinde daha geniş toplumsal kitlelere aktarılmıştır. Gazeteler ise bu bağlamda hem araç fonksiyonu gösterip hem de kamuoyunu aktif olarak yönlendiren bir siyasi aktör olarak ortaya çıkmaya başlamışlardır.

Kaynakça

Gazeteler

Servet-i Fünun 24 Temmuz - 24 Aralık 1908

Sabah 5 Eylül 1324 - 5 Ekim 1324

Volkan 11 Aralık 1908 - 14 Nisan 1909

Kitap ve makaleler

Akşin, Sina, (2006). *Turkey, from Empire to Revolutionary Republic: The Emergence of the Turkish from 1789 to the Present*, New York/NY: New York University Press.

Arnauld, Andreas, (2016). *Völkerrecht*, Heidelberg: C.F.Müller.

Batakoviç, Dušan T., (2007). *Kosovo i Metohija. İstorija i İdeologija*, Belgrat: Çigoja Ştampa.

Batakoviç, Dušan.T., (2007). *Nova İstorija Srpskog Naroda*, Belgrat : Naş Dom.

Bayar, Celal, (1966). *Ben de Yazdım*, İstanbul: Baha Matbaası.

Baykal, Hülya, (1990). *Türk Basın Tarihi 1831-1923.Tanzimat, Meşrutiyet, Millî Mücadele dönemleri*, İstanbul: Afa Matbaacılık.

Birinci, Ali, (2001). *Tarih Uğrunda: Matbuat Âleminde Birkaç Adım*, İstanbul: Dergah Yayınları.

Clark, Christopher, (2013). *Die Schlafwandler. Wie Europa in den Ersten Weltkrieg zog*, Münih : Deutsche Verlags Anstalt.

Çetinkaya, Y. Doğan, (2004). *1908 Osmanlı Boykotu. Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Crampton, Richard J. A, (1997). *Concise History of Bulgaria*, Cambridge:

Cambridge University Press.

Findley, Carter V, (1998). *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*, Princeton/NJ: Princeton University Press.

Geier, Wolfgang, (2001). *Bulgarien zwischen West und Ost vom 7. bis 20. Jahrhundert: Sozial- und kulturhistorisch bedeutsame Epochen, Ereignisse und Gestalten*, Wiesbaden : Harrasowitz Verlag.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, (1999). *Osmanlı Devleti Tarihi*, İstanbul: Pandora.

Kavcar, Cahit, (1985). *Batılılaşma Açısından Servet-i Fünun Romanı*, Ankara. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Maiwald, Serge, (1948). *Der Berliner Kongress 1878 und das Völkerrecht. Die Lösung des Balkanproblems im 19. Jahrhundert*, Stuttgart: Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft.

Pamuk, Şevket, (2016). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Pazarıcı, Hüseyin, (2004). *Uluslararası Hukuk*, Ankara: Turhan Kitabevi.

Pinson, Marc, (1996). "The Muslims of Bosnia-Herzegovina under Austro-Hungarian Rule", Marc Pinson (der.), *The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, Cambridge/MS: Harvard University Press, s. 84-128.

Sarfati, Metin, (2017). "List'in İktisadi Düşüncesinin "Türkleştirme Süreci" üzerindeki Yansımaları", M.E. Özgür/A.Duman/A.Y. Kaya (der.), *Türkiye'de İktisade Düşünce*, İstanbul: İletişim, s. 131-194.

Saymen, Ferit H., (1948). *Türk Medenî Hukuku. Cilt 1. Umumi Prensipler*, İstanbul: Kenan Yayınları.

Tanör, Bülent, (1998). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1789-1980*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Topuz, Hıfzı, (2003). *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Türkmen, Zekeriya, (1999). *Hareket Ordusu ve Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Uçarol, Rıfat, (2000). *Siyasi Tarih (1789-1999)*, İstanbul: Filiz Kitabevi.

Yılmazata, Mehmet, (2013). *Savaşa Giden Yol. 1908 Bosna-Hersek'in İlhaki*, İstanbul: Doğu Yayınları Kütüphanesi.

Zimmer, Gerhard, (1971). *Gewaltsame territoriale Veränderungen und ihre völkerrechtliche Legitimation*, Berlin: Duncker&Humblot.

Zürcher, Eric Jan, (1984). *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926*, Leiden: E.J. Brill.